

The History of Ascetic Biography in Kufa and Qom: A Reassessment of Text-Centered Shi'i Currents; 2nd to 4th Centuries AH

Abbas Mierzaee¹, Ali Balvardi²

¹ Department of Islamic history and civilization, Faculty Theology and Religious Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (**Corresponding Author**). a_mirzaei@sbu.ac.ir

² PhD student Islamic Studies major Islamic Ethics orientation, Faculty of Islamic Sciences, University of Quran and Hadith, Tehran, Iran. alibalvardi@outlook.com

Abstract

Introduction: The history of ethical writing in Shi'ism, despite the loss of many early works, remains accessible through bibliographical sources such as al-Najāshī's *Fihrist* and al-Ṭūsī's *Fihrist*. These catalogues reveal intellectual currents and writing traditions in the early Islamic centuries. While much scholarly attention has been devoted to theology and ḥadīth in the major Shi'i centers of Kufa and Qom, the ethical dimension of these schools has received comparatively little attention. This study addresses this gap by focusing on *zuhd-writing* (ascetic literature) as a representative case of early Shi'i ethical thought. It examines the development of *zuhd-writing* between the 2nd and 4th centuries AH in the Kufan and Qom schools. The centrality of *zuhd* in early Shi'i ethics is evident, as it functioned not merely as an individual practice but as a socio-intellectual current countering worldliness, with strong roots in the teachings of the Imams. *Zuhd* also provides a practical lens for assessing the intellectual orientations of Shi'i scholars in law, exegesis, and ḥadīth, and offers a comparative framework for distinguishing Shi'i ethics from Sufi currents. The study hypothesizes that jurists and exegetes in Kufa (2nd century AH), jurists in Qom (3rd century AH), and ḥadīth scholars in the 4th century AH played decisive roles in shaping Shi'i ascetic literature. Beyond illuminating scholarly orientations, these texts provide valuable insights into the social values and lifestyles of early Shi'i communities and contribute to reviving the Shi'i ethical heritage. Methodologically, the study employs a historical-analytical approach, drawing primarily on biographical and bibliographical sources—particularly al-Najāshī's *Fihrist*. Given that nearly all ascetic works of this period have been lost, the analysis relies on preserved titles, authorial attributions, and contextual evidence to reconstruct the intellectual profile of the authors.

Findings: The research shows that Shi'i ascetic literature evolved across three main

Cite this article: Mierzaee, A. & Balvardi, A. (2025). The History of Ascetic Biography in Kufa and Qom: A Reassessment of Text-Centered Shi'i Currents; 2nd to 4th Centuries AH. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 1(1), p. 169-192.
<https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.106272.1009>

Received: 2024/11/10 ; Received in revised form: 2024/12/07 ; Accepted: 2025/01/13 ; Published online: 2025/04/09
Article type: Research Article
jiethics.sbu.ac.ir

stages. In Kufa during the 2nd century AH, it was closely linked to the writings of exegetes and jurists. In the 3rd century, the tradition continued in Qom through the works of jurists, with al-Ḥusayn b. Sa'īd al-Ahwāzī's *Kitāb al-Zuhd* as a prominent surviving example. By the 4th century, ascetic writing in Qom underwent a significant shift from the mere compilation of moral traditions to practical *sīra*-writing, presenting models of asceticism rooted in the lives of the Prophet (ṣ) and the Imams (ʿa), with the works of al-Shaykh al-Ṣadūq serving as prime examples. This transformation was shaped by broader historical factors, including the end of the Imams' direct presence, the spread of Sufism, and parallel developments in Sunnī ascetic traditions.

Discussion: The findings demonstrate that ascetic literature in the 2nd–4th centuries AH was not marginal but integral to the scholarly and ethical heritage of Imāmī Shi'ism. Comparative analysis of the Kufan and Qom schools shows that, despite their differing intellectual orientations, both recognized zuhd as a central axis of ethical writing. This underscores the role of asceticism in structuring the semantic network of Shi'i ethics, revealing that early Shi'i moral thought was embedded in broader social contexts and reactions to worldliness. The transition from theoretical and narrative zuhd in Kufa and Qom to practical *sīra*-writing in the 4th century reflects a shift toward providing concrete ethical models for the community, likely influenced by the closure of the Imams' era and the growth of Sufi and Sunnī trends. The originality of this study lies in situating Shi'i ascetic writing within the framework of intellectual currents and scholarly schools, whereas previous studies have treated zuhd largely in general Islamic or theological contexts. Thus, this research makes a significant contribution to filling the gap in the historiography of Shi'i ethics and opens pathways for further studies on the later development of ascetic and ethical traditions.

Keywords: History of Hadith, Ethics Writing, Kufa School, Qom School, Writing on Asceticism.

References

- ʿĀbidī, A. (2005). *Maktab Kalāmī Qum (The Kalamīc School of Qom)* Qom: Zā'ir Publications [in Persian].
- Agha Bozorg Tehrani, M. M., Kharsan, M. M., & Baghdadi, I. (1955). *Hadiyyat al-ʿArifin: Asmā' al-Mu'allifin wa Āthār al-Muṣannifin (The Gift of the Gnostics: Names of Authors and the Works of Writers. 2 Vols. Beirut – Lebanon: Dār Ihyā' al-Turāth al-ʿArabī (Revival of the Arab Heritage Press). [in Persian]*
- Aḥmad ibn Muḥammad al-Barqī. (2023). *Rijāl al-Barqī (The Men of al-Barqī)*. Qom: Mu'assasah Imām Ṣādiq (Imam Sadiq Institute). [in Arabic]
- Al-Aqqūm Karbāsī, A. (2012). The Kalamīc School of Kufa. *Naqd wa Naẓar Journal*, 17(281), 38-65. Available at: https://jpt.isca.ac.ir/article_161.html (Accessed on: Dec 13, 2025) [in Persian]
- Al-Ardabīlī, M. I. A. (2004). *Jāmi' al-Ruwāt (Compendium of Narrators)* Beirut: Dār al-Aḍwā' (Lights Press). [in Arabic]
- Al-ʿAsqalānī, A. I. A. (1907). *Tahdhīb al-Tahdhīb (The Refinement of the Refinement)*. Beirut: Dār al-Ṣār. [in Arabic]
- Al-ʿAqqīlī al-Makkī. (2004). *Kitāb al-Du'afā' al-Kabīr (The Great Book of the Weak Narrators)*. Qom: Safar Press. [in Arabic]
- Al-Dāwūdī, M. I. A. (n.d.). *Ṭabaqāt al-Mufasssīrīn (Generations of the Commentators)*. Beirut: Dār al-Kutub

- al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
- Al-Ḥillī, Ḥ. I. D. (1972). *Kitāb al-Rijāl* (The Book of Men). Najaf: Al-Ḥaydarīyyah Press. [in Arabic]
- Al-Ḥillī, Ḥ. I. Y. (1982). *Rijāl al-'Allāmah al-Ḥillī* (The Men of 'Allāmah al-Ḥillī). Tehran: Sharif Raḡī Publications. [in Arabic]
- Al-Ḥillī, Ḥ. I. Y., & Qayūmī Iṣfahānī, J. (1997). *Khulāṣat al-Aqwāl fī Ma'rifat al-Rijāl* (Summary of Sayings in the Knowledge of Men). 1 Vol. [n.p.]: Nashr al-Fiqāhah (Jurisprudence Publishing). [in Persian]
- Al-Ḥurr al-'Āmilī, M. I. H. I. A. (1993). *Wasā'il al-Shī'ah* (Means of the Shī'ah). Qom: Āl al-Bayt. [in Arabic]
- Al-Ḥusaynī, M. I. A. (1997). *Al-Tadhkirah bi-Ma'rifat Rijāl al-Kutub al-'Asharah* (The Memorandum on the Knowledge of the Men of the Ten Books) Egypt: Maktabat al-Khānjī. [in Arabic]
- Al-Kashshī, M. I. 'U. (2003a). *Ikhtiyār Ma'rifat al-Rijāl (Rijāl al-Kashshī)* (The Selection of the Knowledge of Men: The Men of al-Kashshī) Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt. [in Arabic]
- Al-Kashshī, M. I. 'U. (2003b). *Rijāl al-Kashshī* (The Men of al-Kashshī). Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt. [in Arabic]
- Al-Majlisī, M. B. (1898). *Biḥār al-Anwār* (Oceans of Lights). Qom: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [in Arabic]
- Al-Mizzī, Y. I. A. (1980). *Tahdhīb al-Kamāl fī Asmā' al-Rijāl* (The Perfection of Refinement in the Names of Men). Beirut: Mu'assasah al-Risālah. [in Arabic]
- Al-Muḥammadī al-Qummī al-Mashhadī, M. (2002). *Tafsīr Kanz al-Daqā'iq wa Baḥr al-Gharā'ib* (Exegesis of the Treasure of Subtleties and the Sea of Wonders) Qom: Dār al-Ghadīr. [in Persian]
- Al-Qāsim al-Khū'ī, A. (1993). *Mu'jam Rijāl al-Ḥadīth wa Tafṣīl Ṭabaqāt al-Ruwāt* (Dictionary of Ḥadīth Men and Details of the Classes of Narrators). 24 Vols. Qom. [in Arabic]
- Al-Qāsim al-Khū'ī, A. (1989). *Mu'jam Rijāl al-Ḥadīth* (Dictionary of Ḥadīth Men). Qom: Markaz Nashr al-Thaqāfah al-Islāmiyyah fī al-'Ālam (Center for the Publication of Islamic Culture in the World). [in Arabic]
- Al-Rāzī, 'A. I. M. (1855). *Al-Jarḥ wa al-Ta'dīl* (Vulnerability and Authentication). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī (Revival of the Arab Heritage Press). [in Arabic]
- Al-Sadūq, M. I. A. (1970). *Man Lā Yaḥḍuruḥu al-Faqīh* (For Him Who Is Not in the Presence of a Jurist). Tehran: Dār al-Kitāb al-Islāmī. [in Arabic]
- Al-Sadūq, M. I. A., & Kamara'ī, M. B. (1998). *Khiṣāl Shaykh al-Ṣadūq* (The Qualities of Shaykh al-Ṣadūq. 2 Vols. Tehran: Kitābchī.) [in Persian]
- Al-Sadūq, M. I. A., & Dhīhnī Tīhrānī, M. J. (2001). *'Ilal al-Sharā'i'* (Causes of the Laws). 2 Vols. Qom: Mu'minīn. [in Persian]
- Al-Sabḥānī, J. (1997). *Mawsū'at Ṭabaqāt al-Fuqahā'* (Encyclopedia of the Generations of Jurists). Qom: Mu'assasah Imām Ṣādiq. [in Arabic]
- Al-Ṭalqānī, S. H. (2012). *Explorations in the Theological School of Qom*. Dār al-Ḥadīth Publications. Available at: https://jpt.isca.ac.ir/article_162.html (Accessed on: Dec 13, 2025) [in Persian]
- Al-Ṭūsī, M. I. H. (1985). *Tahdhīb al-Aḥkām* (The Refinement of the Rulings). Tehran: Dār al-Kitāb al-Islāmī (Islamic Book Press). [in Arabic]
- Al-Ṭūsī, M. I. H. (1990). *Miṣbāḥ al-Mutahajjid* (The Lamp of the Vigilant Worshipper). Beirut: Mu'assasah Fiḥ al-Shī'ah (Shiite Jurisprudence Institute). [in Arabic]
- Al-Ṭūsī, M. I. H. (1994). *Rijāl al-Ṭūsī* (The Men of al-Ṭūsī). Qom: Intishārāt Mu'assasah al-Nashr al-Islāmī (Islamic Publishing Institute). [in Arabic]
- Al-Ṭūsī, M. I. H. (1983). *Ikhtiyār Ma'rifah al-Rijāl* (The Choice of the Knowledge of Men). Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt li-Iḥyā' al-Turāth (Ahl al-Bayt Institute for the Revival of Heritage). [in Arabic]
- Al-Ṭūsī, M. I. H. (1999). *Fihrist Kutub al-Shī'ah wa Uṣūlihim wa Asmā' al-Muṣannifīn wa Aṣḥāb al-Uṣūl* (Index of the Books of the Shiites and Their Principles and the Names of the Authors and Possessors of the Principles). Qom: 'Abd al-'Azīz Ṭabāṭabā'ī Publications. [in Arabic]

- Al-Ṭūsī, M. I. H. (n.d.). *Al-Istibṣār (Seeking Discernment)*. Qom: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah (Islamic Books Press). [in Arabic]
- Al-Zarkalī, K. (1980). *Al-A' lām (The Notables)*. Beirut: Dār al-'Ilm li-al-Malāyīn (Knowledge Press for Millions). [in Arabic]
- Aḥmad ibn Muḥammad al-Tha'labī al-Nishābūrī, A. (2001). *Al-Kashf wa al-Bayān (Tafsīr al-Tha'labī) (The Disclosure and the Exposition: The Exegesis of al-Tha'labī)* Beirut – Lebanon: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī (Revival of the Arab Heritage Press). [in Arabic]
- Ḥabbān, M. I. H. (1973). *Al-Thiqāt (The Trustworthy)*. Beirut, India: Mu'assasah al-Kutub al-Thaqāfiyyah (Cultural Books Institute). [in Arabic]
- Ibn Qutaybah, A. I. M., & Ṭawīl, Y. 'A. (1998). *'Uyūn al-Akhbār (Sources of News)*. 4 Vols. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah (Scientific Books Press). [in Arabic]
- Ibn Sa'd al-Baghdādī, M. I. S. (1989). *Al-Ṭabaqāt al-Kubrā (The Major Generations)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah (Scientific Books Press). [in Arabic]
- Ibn Shahr Āshūb. (n.d.). *Manāqib Āl Abī Ṭālib (Virtues of the Family of Abī Ṭālib)*. Qom: Hāshim Rasūlī Maḥallātī Publications. [in Arabic]
- Kahlālah, I. 'U. R. (1997). *Mu'jam al-Mu'allifin (Dictionary of Authors)* [n.p.]: Dār Iḥyā' al-Turāth (Revival of Heritage Press). [in Arabic]
- Muḥammad ibn 'Alī al-Ahwāzī, H. (2009). *Al-Zuhd (Asceticism)*. Qom: Tawḥīd 'Alawiyyān Publications. [in Arabic]
- Na'im Ābādī, H. (2019). Historical Review of the Influential Intellectual Currents on Imamiyyah Theological Beliefs from the Peak of the Theological School of Kufa at the Beginning of the Second Hijri Century until its Decline in the First Half of the Third Hijri Century. *Journal of Islamic History Research*, 20(79), 35-55. Available at: https://hiq.bou.ac.ir/article_68459.html (Accessed on: Dec 13, 2025) [in Persian]
- Shaykh al-Mufīd, M. I. M. I. N. (1985). *Amālī al-Mufīd (Dictations of al-Mufīd)*. Mashhad: Āstān Quds Raḍawī (Holy Shrine of Imām Riḍā). [in Arabic]
- Tha'labī, A. I. M. (1729). *Al-Kashf wa al-Bayān (Tafsīr al-Tha'labī) (The Disclosure and the Exposition: The Exegesis of al-Tha'labī)*. Beirut: 'Alī 'Āshūr Press. [in Arabic]

تاریخ زهدنگاری در کوفه و قم: بازخوانی جریان‌های نص‌گرای شیعه؛ سده‌های دوم تا چهارم هجری

عباس میرزایی^۱ علی بلوردی^۲

^۱ گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهیدبهشتی، ایران، تهران (نویسنده مسئول). a_mirzaei@sbu.ac.ir
^۲ دانشجوی دکتری، رشته مدرسی معارف گرایش اخلاق اسلامی، دانشکده علوم اسلامی، دانشگاه قرآن و حدیث، تهران، ایران.
alibalvardi@outlook.com

چکیده

این مقاله با هدف بررسی سنت زهدنگاری در تاریخ اخلاق روایی شیعه نگاشته شده است. زهدنگاری، به‌عنوان یکی از شاخه‌های مطالعاتی در دانش اخلاق، می‌تواند زمینه‌ساز تحلیل‌های تازه‌ای در شناخت سنت اخلاقی شیعه باشد. شناسایی جریان‌های شکل‌دهنده تراث اخلاقی، مقدمه‌ای ضروری برای تبیین جریان‌های اخلاقی شیعه در سده‌های نخستین است. در این پژوهش تلاش شده است تا ضمن بررسی گرایش‌های فکری و جغرافیایی زهدنگاران شیعی، نشانه‌هایی از جریان‌های اخلاقی شیعه آشکار شود. محدثان شیعه در فاصله سده‌های دوم تا چهارم هجری، آثاری در حوزه زهدنگاری پدید آورده‌اند. پرسش اصلی این پژوهش آن است که زهدنگاری در این سده‌ها چه جایگاهی در تاریخ اخلاق روایی شیعه داشته است؟ فرضیه مقاله بر آن است که نمی‌توان الگوی ثابتی در گرایش محدثان شیعی به تدوین مجامع حدیثی با محوریت زهد ارائه کرد، بلکه این جریان باید در یک روند تاریخی و در قالب گرایش‌های علمی محدثان نص‌گرا در دو مدرسه کوفه و قم بررسی شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که زهدنگاری در سنت شیعه ریشه در نگاه‌های عالمان تفسیری (سده دوم)، عالمان فقهی (سده سوم) و محدثان (سده چهارم) دارد و در هر دو مدرسه کوفه و قم استمرار یافته است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ حدیث، اخلاق‌نگاری، مدرسه کوفه، مدرسه قم، زهدنگاری.

استناد به این مقاله: میرزایی، عباس؛ بلوردی، علی (۱۴۰۴). تاریخ زهدنگاری در کوفه و قم: بازخوانی جریان‌های نص‌گرای شیعه؛ سده‌های دوم تا چهارم هجری. مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق، ۱(۱)، ص ۱۶۹-۱۹۲. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.106272.1009>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۹/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰
نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

بر اساس منابع فهرستی شیعه، مانند فهرست نجاشی و فهرست طوسی، روشن می‌شود که عالمان اخلاق در طول تاریخ همواره به نگارش آثار اخلاقی پرداخته‌اند. اگرچه بیشتر این آثار از میان رفته‌اند، اما نام و گاه برخی اجزای آنها در منابع بعدی نقل شده است. درباره هر یک از این آثار می‌توان به‌طور مستقل بحث کرد، اما آنچه در مطالعات تاریخ اخلاق اهمیت بیشتری دارد، جریان‌شناسی اخلاقی در سده‌های نخستین اسلامی، به‌ویژه میان شیعیان است. تشیع در سده‌های آغازین هجری دارای سنت فکری برجسته‌ای بود. این سنت در سده دوم هجری در مدرسه کوفه و در سده‌های سوم و چهارم در مدرسه قم استمرار یافت. با وجود پژوهش‌های گسترده درباره دو مدرسه کوفه و قم در حوزه‌های کلامی و حدیثی، موضوعات اخلاقی این دو حوزه کمتر مورد بازبینی قرار گرفته‌اند. این غفلت می‌تواند دلایل متعددی داشته باشد که شاید مهم‌ترین آن، بی‌توجهی و یا آگاهی اندک متخصصان اخلاق از سنت اخلاقی شیعه در دوره‌های نخستین باشد؛ در عین حال، چنین بازبینی‌ای تنها در حیطه اخلاق خوانی محدود نمی‌شود، بلکه نیازمند مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه‌های تاریخ، کلام و تاریخ اندیشه است؛ چراکه این دانش‌ها جزء جدایی‌ناپذیر فهم تاریخ اخلاق به‌شمار می‌روند. بر همین اساس، این پژوهش با هدف بازخوانی سنت زهدنگاری، به‌عنوان یکی از محورهای مهم در نگارش‌های نخستین شیعه، تدوین شده است. انتخاب زهدنگاری برای بررسی سنت اخلاق‌نگاری شیعه در سده‌های دوم تا چهارم هجری دلایل متعددی دارد:

نخست آنکه منابع فهرستی و رجالی نشان می‌دهند زهد، فضیلت محوری و شاخص در تألیفات اخلاقی نخستین شیعه بوده و نقطه ثقل بسیاری از مباحث اخلاقی آن دوره را تشکیل می‌دهد؛ از این رو امکان ترسیم شبکه معنایی جریان‌های اخلاقی را فراهم می‌کند؛ دوم آنکه زهد در تاریخ اسلام و در مکتب اهل بیت (ع) صرفاً یک کنش فردی نبود، بلکه جریانی فکری - اجتماعی در مقابله با دنیاگرایی به‌شمار می‌رفت و در روایات و سیره عملی ائمه (ع) بر آن تأکید فراوان شده است؛ سوم آنکه زهد به دلیل ماهیت جامع و چندوجهی خود، شاخصی عملی برای جریان‌شناسی گرایش‌های علمی و فکری (تفسیری، فقهی، حدیثی) در سده‌های نخستین اندیشه شیعی محسوب می‌شود و کمک می‌کند تا رویکرد عالمان مختلف نسبت به اخلاق‌نگاری فهم شود؛ چهارم آنکه زهدنگاری بازتاب‌دهنده ابعاد اجتماعی مهمی است و بستر مناسبی برای بررسی نسبت و تمایز سنت اخلاقی شیعه با جریان‌های صوفیانه فراهم می‌سازد. اگرچه در زمینه زهدنگاری فعالیت‌های ارزشمندی صورت گرفته است، اما بررسی جریان‌شناسی این نگارش‌ها و تحلیل آنها در سیاق تاریخی کلان سنت‌های نگارشی و تألیفات شیعی، از منظر تاریخ اخلاق اهمیت بیشتری دارد؛ در این پژوهش، این جریان‌شناسی از نظر گرایش‌های علمی در دو مدرسه کوفه و قم مورد توجه قرار گرفته است. مطالعه منابع فهرستی و رجالی، همچون

فهرست نجاشی و فهرست طوسی، نشان‌دهنده رابطه معنادار میان گرایش‌های فکری و مدارس شیعی در سده‌های نخستین با سنت زهدنگاری است. این رابطه معنادار در سه حوزه قابل رصد است: نخست مفسرانی که در زمینه تفسیر قرآن فعالیت داشتند، دوم فقیهانی که به نگارش آثار فقهی اهتمام می‌ورزیدند و سوم گروهی از عالمانی که صرفاً به نقل حدیث مشغول بودند؛ از سوی دیگر، موقعیت جغرافیایی نیز در این زمینه نقش مهمی ایفا کرده و نیازمند بررسی است. مدرسه امامیه در کوفه، که در سده دوم هجری به‌عنوان مرکز فعال اندیشه‌ورزی امامیه شناخته می‌شد، صحنه تلاش‌های برجسته اصحاب ائمه در تبیین اندیشه‌های اهل بیت (ع) بر پایه روایات بود. مدرسه قم نیز که در سده‌های سوم و چهارم به‌عنوان یکی از کانون‌های مهم حدیث‌شناسی امامیه در تاریخ اندیشه مطرح شد، بخش عمده‌ای از فعالیت‌هایش پس از حضور ائمه شکل گرفت و در این مدرسه نیز رویکرد غالب بر نقل روایات استوار بود.

این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش اساسی است که نقش جریان‌های فقهی، تفسیری و حدیثی در زهدنگاری شیعه طی سده‌های دوم تا چهارم هجری در مدارس کوفه و قم چه بوده است؟ به بیان دیگر، از منظر جریان‌شناسی علمی، اخلاق‌نگاری در کدام یک از گرایش‌های علمی بیشتر مورد توجه قرار داشته است؟ فرضیه این پژوهش آن است که: فقیهان و مفسران در کوفه سده دوم، فقیهان در مدرسه قم سده سوم، و محدثان (به معنای خاص) در سده چهارم هجری، نقش تعیین‌کننده‌ای در زهدنگاری و در شکل‌گیری تاریخ اخلاق شیعی ایفا کرده‌اند. اهمیت موضوع زهدنگاری در تأثیر بسزای آن بر سنت اخلاق‌نگاری شیعه آشکار می‌شود، زیرا موضوعات اخلاقی در تألیفات عمدتاً حول محور فضیلت زهد شکل گرفته و به‌عنوان شاخصی برای گرایش‌های علمی عالمان به حوزه اخلاق مطرح بوده است؛ از این رو، پژوهش‌های تراثی در این زمینه نه تنها مسیر ترسیم شبکه معنایی جریان‌های اخلاقی در سده‌های نخستین هجری را فراهم می‌کنند، بلکه امکان درک چگونگی شکل‌گیری و تکامل سنت اخلاقی شیعه و سیر تحول اندیشه‌های اخلاقی میان شیعیان را نیز میسر می‌سازند؛ علاوه بر این، زهدنگاری از منظر تاریخ اجتماعی نیز اهمیت دارد و می‌تواند منبعی برای شناخت گرایش‌ها و تمایلات اجتماعی سده‌های نخستین در سرزمین‌های اسلامی، به‌ویژه میان شیعیان باشد؛ به این معنا که این آثار نه صرفاً یک پدیده مذهبی، بلکه پدیده‌ای اجتماعی نیز هستند و اطلاعات ارزشمندی درباره ارزش‌ها، هنجارهای اجتماعی، سبک زندگی، طبقات اجتماعی و تحولات فرهنگی و اجتماعی در دوره‌های اولیه اسلامی ارائه می‌دهند. اهمیت اخلاق‌نگاری و زهدنگاری از جنبه دیگری نیز در تاریخ اجتماعی قابل بررسی است و آن رشد تصوف و گسترش اندیشه‌های صوفیانه در شهرهای مختلف جهان اسلام است. رشد زهدنگاری احتمالاً بازتابی از گسترش جریان‌های صوفیانه بوده و بستری برای شکل‌گیری و ترویج برخی از اندیشه‌های صوفیانه فراهم کرده است. شایان ذکر است که حوزه تاریخ اخلاق شیعه در مطالعات معاصر مغفول مانده و نیازمند توجه جدی پژوهشگران است. این حوزه بکر، قابلیت آشکار کردن ایده‌های نوین در تاریخ

اخلاق شیعه را دارد. بازخوانی آثار اخلاقی عالمان شیعه در سده‌های نخستین، نه تنها به احیای میراث ارزشمند اخلاقی کمک می‌کند، بلکه امکان درک بهتر تحولات فکری و اجتماعی آن دوران را نیز فراهم می‌سازد. این امر، زمینه را برای ارائه تفسیری جامع‌تر از تاریخ اخلاق شیعه و نقش آن در شکل‌گیری هویت فرهنگی و مذهبی شیعیان مهیا می‌کند. علاوه بر این، پژوهش در این حوزه می‌تواند به شناسایی و تحلیل الگوهای اخلاقی مورد توجه عالمان شیعه در دوره‌های مختلف کمک کرده و درک ارزش‌ها و اصول اخلاقی حاکم بر جامعه شیعی در آن دوران را تسهیل نماید.

پژوهش حاضر با رویکرد تاریخ‌اندیشه‌ای تلاش دارد تا با بررسی مهم‌ترین زهدنگاران و تمرکز بر شخصیت‌های برجسته این حوزه، تصویری روشن‌تر از زمینه‌های فکری عالمان اخلاق در سده‌های نخستین ارائه دهد. در این راستا، توجه ویژه به آثار فهرست‌نگاری، به ویژه فهرست نجاشی به‌عنوان میراثی ارزشمند از سده پنجم، ضروری است. این اثر که شامل نام آثار نگاشته شده تا سده پنجم است، اگرچه بسیاری از آن آثار از بین رفته‌اند، اما اطلاعات ارزشمندی از تاریخ علوم در آن دوره ارائه می‌دهد. نجاشی با ارائه شرح حال عالمان شیعه و ذکر آثار آنان، زمینه‌ای برای شناخت زهدنگاران و آثار آن‌ها فراهم می‌کند. بررسی آثاری که در فهرست نجاشی به موضوع زهد اختصاص دارند، می‌تواند به ترسیم دقیق‌تر جریان‌های فکری و اخلاقی در سده‌های نخستین کمک نماید. در خصوص پیشینه این پژوهش باید گفت که اگرچه مطالعاتی به‌طورکلی در موضوع زهد انجام شده است، اما به‌طور خاص در زمینه تاریخ زهدنگاری محدود هستند؛ از جمله می‌توان به مقاله «مطالعاتی درباره تاریخ زهد اسلامی» اثر هلموت ریتز^۱ (۱۳۸۸) اشاره کرد. این مقاله به تاریخ زهد و نه زهدنگاری می‌پردازد که ریتز در آن تلاش کرده است تا نوع زهدپروری حسن بصری و امتداد آن در دوره‌های بعدی را بررسی کند، موضوعی که اساساً با محوریت این پژوهش تفاوت دارد. در مورد دو مدرسه قم و کوفه نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته است. درباره مدرسه کوفه می‌توان به مقاله «مدرسه کلامی کوفه» اثر اکبر اقوام کرباسی (۱۳۹۱) اشاره کرد، که در آن توضیح داده شده است چگونه در سده‌های دوم و سوم هجری، مدرسه‌ای از اندیشمندان و عالمان دینی شکل گرفت، تراث گرانبه‌ای و روایی و کلامی تولید کرد و چگونه از دیگر جریان‌های فکری پیشی گرفت. همچنین مقاله «بررسی تاریخی جریان‌های فکری اثرگذار بر باورهای کلامی امامیه از اوج مدرسه کلامی کوفه از ابتدای قرن دوم هجری تا افول آن در نیمه اول قرن سوم هجری» اثر حسین نعیم‌آبادی (۱۳۹۸) به بررسی جریان‌های اثرگذار بر روند فکری جامعه امامیه در این دوره می‌پردازد. در مورد مدرسه قم نیز می‌توان به مقاله «مدرسه قم» اثر سید حسن طالقانی (۱۳۹۱) اشاره کرد که توضیح می‌دهد چگونه این مدرسه شکل گرفت و چه نقش مؤثری در تاریخ کلام امامیه ایفا کرد؛ البته اینها تنها چند نمونه

شاخص از مطالعات پیرامون دو مدرسه کوفه و قم هستند (برای اطلاعات بیشتر درباره این دو مدرسه، رجوع کنید به: سبحانی، ۱۳۹۶ و طالقانی، ۱۳۹۵). نکته مهم این است که علی‌رغم ارزشمندی این پژوهش‌ها، هیچ‌یک از آن‌ها به حوزه اخلاق و زهدنگاری نپرداخته‌اند.

پیش از ورود به بحث، لازم است چند نکته یادآوری شود؛ نخست اینکه در ابتدای بررسی هر یک از شخصیت‌ها تلاش شده است که مفسر یا فقیه بودن آنها با شواهدی مستند احراز شود؛ این شواهد عبارت‌اند از:

الف). روایاتی که از آن عالم درباره تفسیر و علوم قرآنی و همچنین مسائل فقهی نقل شده است؛
ب). توصیفاتی که رجال‌نگاران یا فهرست‌نگاران از تخصص آن عالم در حوزه‌های تفسیر و فقه ارائه کرده‌اند؛

ج). آثاری که وی در حوزه تفسیر یا فقه تألیف کرده است.
دوم اینکه تقریباً تمامی آثاری که درباره زهد در سده‌های دوم، سوم و چهارم هجری نگاشته شده‌اند، به غیر از یک مورد، از بین رفته و دسترسی به محتوای آنها میسر نیست و تنها عناوین آنها در منابع فهرستی و رجالی ثبت شده است.

نکته سوم اینکه روش این مقاله، تاریخی-تحلیلی است؛ یعنی طرح مدعا و تبیین آن از طریق جمع‌آوری و تحلیل شواهد و قرائن موجود صورت گرفته است؛ انتخاب این روش ناشی از ماهیت میان‌رشته‌ای پژوهش است که در مرز مشترک تاریخ و اخلاق قرار دارد. این رویکرد امکان واکاوی عمیق‌تر پدیده زهدنگاری در بستر تحولات فکری و اجتماعی سده‌های نخستین اسلامی را فراهم می‌آورد و در قدم اول به جریان‌شناسی فکری نویسندگان آن می‌پردازد.

پیش از ورود به تحلیل اصلی مقاله، تبیین برخی ملاحظات روش‌شناختی و اذعان به محدودیت‌های موجود در این پژوهش ضروری است. نخست اینکه در راستای تمایزگذاری و دسته‌بندی زهدنگاران بر اساس گرایش‌های علمی، تلاش شده است برای هر شخصیت مورد بررسی، جایگاه تفسیری یا فقهی وی با استناد به شواهد متقن رجالی و فهرستی احراز شود؛ این شواهد شامل:

الف) احادیث منقول از آن عالم در باب تفسیر و علوم قرآنی و مسائل فقهی؛
ب) توصیفات دقیق رجال‌نگاران و فهرست‌نگاران از تخصص و تبحر وی در حوزه‌های تفسیر و فقه؛
ج) فهرست آثار تألیفی برجای مانده یا گزارش شده از او در این زمینه‌ها. این رویکرد، امکان تحلیل دقیق‌تر هم‌بستگی میان گرایش‌های علمی و سنت زهدنگاری را فراهم می‌آورد.

دوم اینکه چالش دسترسی به منابع اولیه نیز از دیگر محدودیت‌های این پژوهش است؛ تقریباً تمامی آثار زهد در سده‌های دوم تا چهارم، به جز یک مورد، از بین رفته‌اند و تحلیل محتوایی مستقیم آن‌ها امکان‌پذیر نیست؛ بنابراین، ناچاراً تکیه بر عنوان‌شناسی و اطلاعات ثبت‌شده در منابع فهرستی و رجالی

است. این محدودیت، اهمیت تحلیل جریان‌شناسانه و تاریخی را برجسته می‌کند، چرا که تمرکز پژوهش از محتوای جزئی آثار به سوی الگوهای کلی تألیف و تحولات آن در طول زمان منتقل می‌شود. این رویکرد با بحث تاریخ‌انگاره که به معنای زهد در فرایند تاریخی می‌پردازد، تفاوت دارد. سوم اینکه روش تحقیق اتخاذ شده در این مقاله، رویکردی تاریخی-تحلیلی است. هدف، طرح یک مدعا و تبیین آن از طریق گردآوری و تحلیل شواهد و قرائن تاریخی موجود است. انتخاب این روش ناشی از ماهیت میان‌رشته‌ای مطالعه حاضر است که در مرز مشترک تاریخ حدیث، تاریخ اندیشه و اخلاق قرار دارد. این رویکرد میان‌رشته‌ای، امکان واکاوی عمیق‌تر پدیده زهدنگاری را در بستر تحولات فکری و اجتماعی سده‌های نخستین اسلامی فراهم می‌آورد و در قدم اول تلاش می‌کند نویسندگان آن را از منظر جریان‌شناسی فکری مورد بررسی قرار دهد.

۱. زهدنویسی در مدرسه کوفه / سده دوم

مدرسه علمی کوفه، به‌عنوان مرکز اندیشه‌ورزی آموزه‌های تشیع در سده دوم و اوایل سده سوم، با پژوهش‌های گسترده‌ی اخیر، ابعاد گوناگون خود را آشکار ساخته است. این مرکز میزبان عالمان و اندیشمندان برجسته‌ای در حوزه‌های حدیث، کلام و اخلاق بوده و میراثی ارزشمند در این زمینه‌ها به جای گذاشته است. جریان‌های فکری متنوع با روش‌شناسی‌های عقلی، نقلی یا ترکیبی، تحت تأثیر مستقیم ائمه شیعه، دستاوردهای چشمگیری در جهان اسلام داشته‌اند. از شخصیت‌های شاخص این مدرسه می‌توان به هشام بن حکم، هشام بن سالم، مؤمن الطاق، خاندان زراره و دیگر بزرگان اشاره کرد که با آثار و اندیشه‌های خود، نقش مهمی در شکل‌گیری و گسترش معارف شیعی ایفا نموده‌اند. در این مدرسه می‌توان به شش مورد از زهدنویسی‌ها اشاره کرد. از منظری کلان، این زهدنویسی‌ها را می‌توان در دو ساحت علمی نگارندگان آنها بررسی کرد: نخست کسانی که گرایش‌های تفسیری دارند و دوم کسانی که گرایش‌های فقهی دارند. در دسته نخست، یعنی عالمانی که در کوفه گرایش تفسیری نیز داشته‌اند: به تربیت عبارتند از:

نخستین شخصیت، باید به ابوحمزه ثمالی (م. ۱۵۰ق.) اشاره کرد. ابوحمزه محدث و مفسر امامی در قرن دوم در کوفه است (عقیلی مکی، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۷۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۱۱۵). وی از اصحاب امام سجاد(ع) (م. ۹۵ق.)، امام باقر(ع) (م. ۱۱۴ق.) و امام صادق(ع) (م. ۱۴۸ق.) به‌شمار می‌رود. جایگاه او نزد اهل بیت به‌گونه‌ای بوده است که فضل بن شاذان از امام رضا(ع) روایت کرده است که ابوحمزه در زمان خود همانند سلمان در زمان پیامبر(ص) بوده است (نامداری، ۱۳۹۴: ۱۱۵). ابوحمزه گرایش‌های تفسیری داشته و روایت‌های تفسیری زیادی از وی در منابع شیعه نقل شده است؛ همچنین نجاشی کتابی به نام تفسیر القرآن برای او گزارش کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۱۱۶). احتمالاً به همین دلیل،

فهرست‌نگاران معاصر وی را در زمره مفسران شیعه یاد کرده‌اند (کحاله، ۱۳۷۶، ج ۳: ۱۰۰). ابوحمزه همچنین کتابی درباره زهد داشته است که هم نجاشی و هم شیخ طوسی (م. ۴۶۱ق) آن را گزارش کرده‌اند (شیخ طوسی، ۱۴۲۰ق، ج ۱: ۱۰۵).

دومین شخصیت، زانده بن قدامة ثقفی کوفی، محدث و مفسر قرن دوم و از اصحاب امام باقر(ع) است. وی فردی صادق، مورد اعتماد و امین بود که روایات را با دقت حفظ و نقل می‌کرده است (رازی، ۱۲۷۱ق، ج ۳: ۶۱۳؛ مزی، ۱۴۰۰ق، ج ۹: ۲۷۶؛ ابن سعد بغدادی، ۱۴۱۰ق، ج ۶: ۳۷۵؛ ذهبی، بی‌تا، ج ۱: ۱۸۱). در مورد مذهب زانده، برخی احتمال شیعه بودن او را از عنوان کتاب المناقب داده‌اند و گفته‌اند که متعارف در این عنوان، تألیف در مناقب اهل بیت(ع) است (امین، ۱۳۶۷، ج ۷: ۴۲). زانده گرایش‌های تفسیری داشته است. ابن ندیم در الفهرست (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۷۸) و ابن حبان (م. ۹۶۵ق) در الثقات، او را محدث و مفسر معرفی کرده‌اند؛ بر همین اساس، دو اثر تفسیری از او گزارش شده است: یکی کتاب القراءات و دیگری کتاب التفسیر (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۷۸؛ کحاله، ۱۳۷۶، ج ۴: ۱۷۹). زانده در حوزه اخلاق نیز اثری مستقل داشته و ابن ندیم (م. ۳۸۰ق) کتابی با عنوان کتاب الزهد برای وی گزارش کرده است.

سومین شخصیت، مفسر کوفی، محمد بن فضیل بن غزوان، از مفسران، راویان و نویسندگان امامی مذهب قرن دوم در کوفه است (شبستری، ۱۴۱۸ق، ج ۳: ۱۶۷). شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) او را در شمار شیعیان مورد اعتماد دانسته و از اصحاب امام صادق(ع) معرفی کرده است (شیخ طوسی، ۱۳۷۱: ۲۹۲؛ حلی، ۱۴۰۲ق: ۱۳۸). همچنین ابن حجر عسقلانی (۱۳۲۵، ج ۹: ۴۰۶)، داودی (بی‌تا، ج ۲: ۲۲۶) و شبستری (۱۴۱۸ق، ج ۳: ۱۶۸) نیز به وثاقت وی تصریح کرده‌اند. محمد بن فضیل در سال ۱۹۴ یا ۱۹۵ق درگذشته است (حسینی، ۱۴۱۸ق، ج ۳: ۵۸۲؛ نمازی شاهرودی، ۱۳۸۴، ج ۷: ۲۸۷). درباره گرایش‌های تفسیری او باید گفت که ابن ندیم (م. ۳۸۰ق) در الفهرست، اثری با عنوان کتاب التفسیر برای وی گزارش کرده است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۸۲)؛ بر همین اساس، ابن حجر عسقلانی (۱۳۲۵، ج ۹: ۴۰۶) و داودی (بی‌تا، ج ۲: ۲۲۶) او را از نویسندگان آثار تفسیری دانسته‌اند؛ علاوه بر این، روایت‌های بسیاری از محمد بن فضیل در منابع تفسیری نقل شده است. نام او در سلسله سند تفسیر آیات متعددی آمده است؛ از جمله: آیه «لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مَا أَلْفَتْ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ» (رازی، ۱۲۷۱ق، ج ۵: ۱۷۲۶)، آیه «أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْفُضُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا وَاللَّهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقَّبَ لِحُكْمِهِ وَهُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ» (ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۵: ۳۰۱)، و آیه «وَيُؤْتِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» (ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۵: ۳۰۱). همه این شواهد، نشان‌دهنده جایگاه تفسیری اوست. محمد بن فضیل علاوه بر حوزه تفسیر، در اخلاق‌نگاری نیز اثری داشته است. ابن ندیم در الفهرست، کتابی با عنوان کتاب الزهد را از او گزارش کرده است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۸۲).

چهارمین شخصیت، حسن بن علی بن فضال تیملی (م. ۲۲۴ق.)، محدث و فقیه امامی سده سوم هجری است؛ او از راویان برجسته امام رضا(ع) به شمار می‌آید و احادیث بسیاری را بی‌واسطه از آن حضرت نقل کرده است؛ به‌گونه‌ای که نام وی در سند بیش از ۲۹۷ روایت ذکر شده است (خوبی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۵۱). کشی (م. ۳۴۰ق) نیز با نقل روایتی تاریخی درباره میزان زهد و تقوای او، حسن بن فضال را در شمار راویان مورد اعتماد دانسته است. وی گرایش‌های فقهی بارزی داشت؛ چنان‌که نجاشی (م. ۴۵۰ق) تألیفاتی چون *کتاب المتعة*، *کتاب الصلاة* و *کتاب الزیارات* را برای او گزارش کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۷)؛ به همین دلیل، فهرست‌نگاران او را در زمره فقه‌های برجسته شیعه آورده‌اند. ابن ندیم (م. ۳۸۰ق) در *الفهرست* (ر.ک: طوسی، ۱۴۲۰ق: ۹۷) و نجاشی (همان) در *اسماء مصنفی الشیعة*، وی را فقیه معرفی کرده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۴). همچنین ابن داود (م. ۷۰۷ق) او را «ممدوح، معظم، زاهد و جلیل‌القدر» دانسته و آثار فقهی متعددی برایش برشمرده است (حلی، ۱۳۹۲ق: ۷۶). از جمله نمونه‌های فقهی نقل شده از حسن بن فضال می‌توان به روایاتی در موضوع زکات (طوسی، ۱۳۶۴: ۸۰۹)، ارث و روزه (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۴: ۷۸)، احکام نماز (طوسی، بی‌تا، ۱: ۳۴۴) و دیه (صدوق، ۱۳۷۷، ج ۲: ۵۳۹) اشاره کرد که وی غالباً آنها را از امام صادق(ع) نقل کرده است (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۹: ۳۱۳). بر پایه گزارش‌ها، نام او در بیش از ۱۶۰۰ سند از روایات کتب اربعه، در حوزه‌های مختلف فقهی، اعتقادی و اخلاقی آمده است (خوبی، ۱۳۷۲، ۵: ۵۰). حسن بن علی بن فضال علاوه‌بر جایگاه فقهی و حدیثی، در حوزه اخلاق‌نگاری نیز اثری پدید آورده است. نجاشی (م. ۴۵۰ق) در *فهرست* خود کتابی با عنوان *کتاب الزهد* را از او گزارش کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۷).

پنجمین شخصیت، علی بن حسن بن علی بن فضال تیمی، فقیه و محدث امامی در سده سوم هجری است که به عنوان یکی از چهره‌های مورد وثوق و صاحب‌نام شناخته می‌شود (طوسی، ۱۴۲۰ق: ۹۲)؛ او از یاران امام هادی (م. ۲۵۴ق) و امام حسن عسکری (م. ۲۶۰ق) بوده و در عین حال از بزرگان فرقه فطحیه به شمار می‌رفته است. شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) وی را از بزرگان و افراد موثق و از آشناترین مردم به حدیث دانسته و او را «حافظ‌ترین» فرد در زمان خود معرفی کرده است (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۱۹-۴۳۳). شاگرد برجسته ایشان، محمد بن مسعود عیاشی، در وصف جایگاه علمی وی تصریح کرده است: «در عراق و خراسان فقیه‌تر و بافضیلت‌تر از علی بن حسن ندیده‌ام، به‌گونه‌ای که هر کتابی از انمه در علوم مختلف وجود داشت، نزد او بود» (کشی، ۱۳۸۲ [الف]: ۵۳۰). درباره زمان وفات او اطلاع دقیقی در دست نیست، اما برخی محققان مرگ او را در دهه‌های پایانی قرن سوم تخمین زده‌اند (زرکلی، ۱۹۸۰م، ج ۴: ۲۷۲؛ خوبی، ۱۳۷۲، ج ۱۱: ۳۳۴). علی بن حسن بن فضال گرایش آشکار فقهی داشت. شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) آثار متعدد او را برشمرده که از جمله می‌توان به *کتاب المواعظ*، *کتاب الدعاء*، *کتاب الصلاة*، *کتاب الخمس*، *کتاب الزکاة*، *کتاب الصیام*، *کتاب المناسک الحج*، *کتاب الجنائز*، *کتاب*

الطلاق، کتاب الحيض و النفاس، کتاب النكاح، کتاب الوصايا، کتاب الفرائض و المتعة و کتاب العقیقة اشاره کرد (طوسی، ۱۴۲۰ق: ۹۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۵۸). از ایشان روایات فقهی متعددی در زمینه‌های گوناگون بر جای مانده است؛ از جمله در باب روزه در ایام شعبان و ماه رمضان (صدوق، ۱۳۷۷، ج ۲: ۵۸۲)، زکات (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۴: ۷۴)، مهریه (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۷: ۳۶۲)، احکام ازدواج (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۷: ۳۵۷) و آداب نماز که اغلب آنها را از امام صادق (ع) و امام رضا (ع) نقل کرده است (ابن قتیبه، ۱۴۱۸ق، ج ۱: ۲۸۱)؛ علاوه بر این، وی در اخلاق‌نگاری نیز سررشته داشته است. نجاشی (م. ۴۵۰ق) و شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) هر دو کتابی با عنوان کتاب الزهد را به علی بن حسن بن فضال نسبت داده‌اند (طوسی، ۱۴۲۰ق: ۹۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۵۸).

شخصیت ششم، حسن بن محمد بن سماعة کوفی کندی صیرفی، از فقها و محدثان واقفی مذهب در سده سوم هجری است که در سال ۲۶۳ ق. درگذشت (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۴۸). شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) او را در شمار اصحاب امام کاظم (م. ۱۸۳ق) آورده است. به سبب کثرت روایت، به وی لقب «کثیر الحدیث» داده‌اند؛ چنان‌که تنها شیخ طوسی در الفهرست بیش از هشتصد روایت از او نقل کرده است (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۴۸). ابن سماعة فقیهی برجسته بوده که تألیفات فراوانی در حوزه فقه از او گزارش شده است. نجاشی (م. ۴۵۰ق) فهرستی از آثار او را نقل کرده که شامل این کتاب‌هاست: کتاب النکاح، کتاب الطلاق، کتاب الحدود، کتاب الديات، کتاب القبلة، کتاب السهو، کتاب الطهور، کتاب الوقت، کتاب الشری، کتاب البیع، کتاب الغیبة، کتاب الحيض، کتاب الفرائض، کتاب الحج، کتاب الصلاة، کتاب الجنائز و کتاب اللباس (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۴۸؛ کحاله، ۱۳۷۶، ج ۳: ۲۷۲)؛ وی در سلسله اسناد روایات فقهی بسیاری نیز حضور دارد؛ از جمله در موضوع برده‌داری (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۹: ۳۹۴)، ارث (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۹: ۳۱۸؛ طوسی، بی‌تا، ج ۴: ۱۷۷)، زمین و خراج آن (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۷: ۳۷۰)، احکام نماز (مجلسی، ۱۳۱۵ق، ج ۱۸: ۸۷) و احکام طلاق (قمی مشهدی، ۱۳۸۱: ۲۹۵). همین حضور گسترده سبب شد که نجاشی او را هم در زمره فقهای امامی و هم در میان محدثان بزرگ به شمار آورد (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۴۸). در کنار گرایش‌های فقهی، حسن بن محمد بن سماعة در عرصه اخلاق‌نگاری نیز آثاری داشته است. نجاشی (م. ۴۵۰ق) و شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) هر دو از کتابی با عنوان کتاب الزهد به قلم او یاد کرده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۴۸؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۱۰۳).

شواهد تاریخی از تألیف آثاری پیرامون زهد به قلم ابوحمزه ثمالی، زانده بن قدامه و محمد بن فضیل - که گرایش‌های تفسیری پررنگ‌تری داشتند - و نیز حسن بن علی بن فضال، علی بن حسن بن فضال و حسن بن محمد بن سماعة - که بیشتر فقه‌محرور بودند - نشان می‌دهد که مرزبندی‌های سنتی میان حوزه‌های علمی در این دوره چندان استوار و ثابت نبوده است. این عالمان برجسته، درحالی‌که بر مبانی فقهی و تفسیری تسلط داشتند، نیازهای اخلاقی جامعه را نیز درک کرده و با نگارش آثار زهدی به پر کردن

این خلأ پرداختند. این رویکرد میان‌رشته‌ای حاکی از آن است که در آن سده، اخلاق اسلامی، به‌ویژه مقوله زهد، جدای از مباحث فقهی و تفسیری تلقی نمی‌شد، بلکه به‌عنوان جزئی جدایی‌ناپذیر از منظومه معرفتی و عملی عالمان شیعه مورد توجه قرار می‌گرفت. تألیف این آثار همچنین نشانه‌ای است از تلاش جامعه علمی شیعه برای ترسیم و تحکیم مرزهای هویت اخلاقی خویش در برابر سایر جریان‌های فکری و فرق اسلامی که در آن روزگار در کوفه در حال شکل‌گیری و تعامل بودند؛ به بیان دیگر، زهدنگاری در کوفه سده دوم را می‌توان نه صرفاً یک فعالیت علمی، بلکه پروژه‌ای فرهنگی-اجتماعی دانست که هدف آن جهت‌دهی به سبک زندگی مؤمنان بر پایه آموزه‌های اصیل شیعی بود.

۲. زهدنویسی در مدرسه قم

مدرسه علمی قم که بیش از هر چیز به رویکرد حدیثی خود شناخته می‌شود، در سده‌های سوم و چهارم هجری به اوج شکوفایی رسید. این مرکز علمی با تمرکز بر میراث روایی اهل‌بیت(ع)، آثار ارزشمندی در حوزه‌های فقه، کلام و اخلاق پدید آورد و بدین‌سان نقشی محوری در شکل‌گیری هویت علمی و مذهبی شیعه ایفا کرد. از برجسته‌ترین عالمان این مدرسه می‌توان سعد بن عبدالله اشعری قمی، محمد بن حسن صفار قمی، ابن ولید، علی بن بابویه قمی و شیخ صدوق را برشمرد.^۱ زهدنگاری در این مدرسه نیز پیشینه‌ای درخشان دارد و در دو سده سوم و چهارم هجری با دو سبک متفاوت، به نگارش درآمده است:

الف. سده سوم هجری

زهدنویسی در مدرسه قم در سده سوم هجری، به‌ویژه در میان عالمانی با گرایش‌های فقهی ادامه یافت.

نخستین عالم قمی، یونس بن عبدالرحمن (م. ۲۰۸ق)، از محدثان بزرگ امامی و از اهل قم است. او از وکلای خاص امام رضا(ع) به شمار می‌رفت و جایگاه ویژه‌ای نزد آن حضرت داشت؛ چنان‌که امام رضا(ع) در حق او فرمودند: یونس بن عبدالرحمن در زمان خود همچون سلمان در عصر پیامبر(ص) است (رجال نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۴۴۶). از مشایخ حدیث وی می‌توان حماد بن عیسی، علا بن رزین، عبدالله بن سنان، ابی‌بکر حزمی و حارث بن مغیره را نام برد. همچنین یونس به‌طور مستقیم از امام کاظم(ع) (م. ۱۸۳ق) و امام رضا(ع) (م. ۲۰۳ق) حدیث روایت کرده است و نام او در سند بیش از ۲۶۳ حدیث آمده است (طوسی، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۷۸۲-۷۸۴؛ خویی، ۱۳۷۲، ج ۲۱: ۲۰۹). یونس افزون بر جایگاه حدیثی، گرایش‌های فقهی پررنگی نیز داشت. نجاشی (م. ۴۵۰ق) ده‌ها اثر فقهی از او گزارش کرده است؛ از جمله: کتاب الآداب، کتاب الیوم واللیلة، کتاب السهو، کتاب الزکاة، کتاب الشرائع، کتاب

۱. از پژوهش‌های شاخص در مدرسه قم می‌توان به این آثار اشاره کرد: عابدی، ۱۳۸۴، تمام کتاب؛ طالقانی، ۱۳۹۱، تمام مقاله؛ سبحانی، ۱۳۹۵، تمام کتاب (مجموعه مقالات).

الصلاة، کتاب الاحتجاج فی الطلاق، کتاب الفرائض، کتاب الجامع الكبير فی الفقه، کتاب التجارات، کتاب الحدود، کتاب النکاح، کتاب المتعة و کتاب البيوع و المزروعات (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۴۴۶)؛ به همین دلیل، فهرست‌نگارانی چون ابن ندیم (م. ۳۸۰ق) در الفهرست او را از «فقهای کثیرالتألیف» معرفی کرده‌اند (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۷۶). نام او در طرق روایات فقهی متعددی نیز دیده می‌شود؛ همچون ابواب نماز و احکام وضو (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۲۱۶؛ کشی، ۱۳۸۲ [ب]، ج ۱: ۳۳۶)، نماز شب و احکام ازدواج (صدوق و ابن بابویه، ۱۳۸۰، ج ۲: ۳۴۴). با وجود این گرایش قوی فقهی، یونس به عرصه اخلاق نیز توجه داشت و کتابی مستقل در باب زهد نگاشت. نجاشی از این اثر با عنوان کتاب لؤلؤ الزهد یاد کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۴۴۶)؛ همین امر نشان می‌دهد که در مدرسه قم، حتی فقیهان پرکار نیز به اخلاق‌نگاری و زهدنویسی اهتمام داشته‌اند.

دومین عالم قمی، محمد بن أورمة قمی، محدث و فقیه امامی در سده سوم هجری است (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۱۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۳۱). شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) او را از یاران امام رضا (ع) (م. ۲۰۳ق) و امام هادی (ع) (م. ۲۵۴ق) دانسته و گزارش کرده است که در روزهایی که امام هادی (ع) در زندان سامرا به سر می‌برد، محمد بن أورمة به دیدار آن حضرت می‌رفت (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۹۲). نجاشی (م. ۴۵۰ق) مشایخ و اساتید وی را ابراهیم بن حکم، یحیی بن یحیی، علی بن محمد بن محمد، حسن بن محبوب، احمد بن حسن میثمی و اسماعیل بن ابان وراق معرفی کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۳۳؛ طوسی، ۱۴۲۰ق: ۱۴۳). همچنین شیخ صدوق (م. ۳۸۱ق) شاگردان او را حسن بن ابان، معلی بن محمد، سهل بن زیاد و صالح بن ابی حماد ذکر کرده است. محمد بن أورمة افزون بر جایگاه حدیثی، دارای گرایش‌های فقهی نیز بود. نجاشی (م. ۴۵۰ق) و شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق) آثار متعددی در فقه برای او برشمرده‌اند؛ از جمله: کتاب الوضوء، کتاب الصلاة، کتاب الزکاة، کتاب الصیام، کتاب الحج، کتاب النکاح، کتاب الطلاق، کتاب الحدود، کتاب الديات، کتاب الشهادات، کتاب الايمان والنذور، کتاب العتق والتبذیر، کتاب التجارات و الاجارات، کتاب المکاسب، کتاب الصيد و الذبائح، کتاب المزار، کتاب حقوق المؤمن و فضله، کتاب الجنائز، کتاب الخمس، کتاب التجمیل و المروة، کتاب الملاحم، کتاب الوصایا، کتاب الفرائض و کتاب الأشربة (طوسی، ۱۴۲۰ق: ۱۴۳؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۳۳)؛ از همین رو، فهرست‌نگارانی چون نجاشی و طوسی او را شخصیتی برجسته در عرصه فقه دانسته‌اند (طوسی، ۱۴۲۰ق: ۱۴۳؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۳۳)؛ با این حال، اهتمام او منحصر به فقه نبود؛ بلکه به اخلاق‌نگاری نیز توجه داشت. نجاشی (۱۴۰۷ق: ۲۳۳) و شیخ طوسی (۱۴۲۰ق: ۱۴۳) از اثر او با عنوان کتاب الزهد یاد کرده‌اند که نشان‌دهنده پیوند میان فقه و زهدنگاری در مدرسه قم است.

سومین عالم قمی، حسین بن سعید بن حماد بن سعید بن مهران اهوازی، محدث و فقیه امامی در سده سوم هجری به شمار می‌رود. او اصالتاً اهوازی و ساکن کوفه بود و تا سال ۲۵۴ق زنده بوده است.

حسین بن سعید و برادرش حسن، از پرکارترین نویسندگان شیعه در حوزه حدیث و فقه‌اند. گفته شده است که نام او در اسناد بیش از پنج هزار حدیث شیعی آمده است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۲۷۷؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۵۹-۶۰؛ طوسی، ۱۴۲۰ق: ۱۴۹). شیخ طوسی، حسین بن سعید را از یاران امام رضا(ع) (م. ۲۰۳ق)، امام جواد(ع) (م. ۲۲۰ق) و امام هادی(ع) (م. ۲۵۴ق) دانسته است (طوسی، ۱۴۲۰ق: ۳۵۵-۳۷۴)؛ وی به روشنی دارای گرایش‌های فقهی است؛ زیرا نجاشی (م. ۴۵۰ق) مجموعه‌ای از آثار فقهی او را نام برده است؛ از جمله: کتاب الدعاء، کتاب الوضوء، کتاب الصلاة، کتاب الزکاة، کتاب الصوم، کتاب الحج، کتاب النکاح والطلاق، کتاب الوصایا، کتاب الفرائض، کتاب التجارات، کتاب الإجازات، کتاب الشهادات، کتاب الإیمان والنذور والکفارات، کتاب الحدود والدیات، کتاب الأثریة، کتاب المکاسب، کتاب الخمس، کتاب الصيد والذبائح، کتاب الملاحم و کتاب العتق والتبذیر (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۵۹-۶۰؛ طوسی، ۱۴۲۰ق: ۱۴۹). نام او همچنین در طرق روایات فقهی متعددی، مانند احکام رکوع و سجود (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۲: ۷۶)، احکام روزه‌داری (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۵: ۲۳۳)، احکام تیمم (طوسی، بی تا، ج ۱: ۱۶۳) و احکام غسل (طوسی، بی تا، ج ۱: ۱۷۲) نوشته شده است؛ از این رو، فهرست‌نگارانی چون نجاشی و شیخ طوسی او را در شمار شخصیت‌های برجسته فقهی معرفی کرده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۵۹-۶۰؛ طوسی، ۱۴۲۰ق: ۱۴۹)؛ با این حال، شخصیت علمی او تنها به فقه محدود نمی‌شود؛ بلکه با اخلاق‌نگاری نیز آمیخته است. نجاشی (۱۴۰۷ق: ۵۹-۶۰) و شیخ طوسی (۱۴۲۰ق: ۱۱۳) از اثر او با عنوان کتاب الزهد یاد کرده‌اند. این اثر تا امروز باقی مانده و بارها در دوران معاصر به چاپ رسیده است. کتاب الزهد شامل ۲۹۰ حدیث در ۲۰ باب است که به موضوعات اخلاقی و تربیتی اختصاص دارد. در این کتاب مسائلی همچون فضیلت سکوت همراه با تفکر و پرهیز از امور بیهوده، نکوهش سخن‌چینی، رعایت ادب، تشویق به کارهای نیک، خوش‌خویی و مهربانی و نکوهش بد اخلاقی، بیان معروف و منکر، احترام به والدین و خویشاوندان، حق همسایه، نگرش به دنیا و دنیاطلبی و بسیاری نکات اخلاقی دیگر مطرح شده است.

چهارمین عالم قمی، علی بن مهزیار اهوازی دورقی، فقیه و محدث امامی سده سوم هجری و از اهل اهواز است (م. ۲۵۴ق). وی از اصحاب امام کاظم(ع) (م. ۱۸۳ق)، امام رضا(ع) (م. ۲۰۳ق)، امام جواد(ع) (م. ۲۲۰ق) و امام هادی(ع) (م. ۲۵۴ق) به شمار می‌رود (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۵۳). خوئی (م. ۱۴۱۳ق) فهرست کاملی از مشایخ و شاگردان او فراهم کرده است. علی بن مهزیار در آغاز در کوفه اقامت داشت، سپس به قم مهاجرت کرد و در همان‌جا درگذشت؛ به همین دلیل، شمار زیادی از شاگردان او قمی بودند. از مشهورترین شاگردانش می‌توان به احمد بن محمد بن خالد برقی و ابراهیم بن هاشم قمی اشاره کرد (خوئی، ۱۳۷۲، ج ۱۲: ۱۹۹)؛ او رویکردی فقهی داشت و آثار متعددی در این حوزه تألیف کرده است. نجاشی (م. ۴۵۰ق) فهرستی از تألیفات او را از جمله: کتاب التجارات والإجازات،

کتاب المکاسب، کتاب الوصایا، کتاب الموارث، کتاب الخمس، کتاب الشهادات، کتاب الملاحم، کتاب الصيد والذبائح، کتاب الأشربة، کتاب النذور والإیمان والكفارات، کتاب النوادر والرسائل إلى علی بن الأسباط ذکر کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۵۳)؛ با وجود این گرایش فقهی، علی بن مهزیار به اخلاق‌نگاری نیز توجه داشت. نجاشی از کتاب الزهد او یاد کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۵۳).

پنجمین عالم قمی، محمد بن حسن بن فروخ صقار قُمی، فقیه و محدث امامی در سده سوم و اهل قم (م. ۲۹۰ق.) است. شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق.) وی را از هم‌عصران و یاران امام حسن عسکری (ع) (م. ۲۶۰ق.) ذکر کرده است. محمد بن حسن با امام نامه‌نگاری و پرسش‌های متعدد انجام داده که می‌تواند دال بر مقام وکالت و نمایندگی او نزد شیعیان باشد (طوسی، ۱۴۲۰ق: ۲۲۰). از مشایخ و اساتید وی می‌توان ابی اسحاق الخفاف، ابراهیم بن هاشم، احمد بن ابی عبدالله، احمد بن ابی عبدالله البرقی، احمد بن اسحاق بن سعد، احمد بن الحسن بن علی بن فضال، احمد بن محمد بن عیسی بن عبدالله اشعری و ایوب بن نوح را نام برد. از شاگردانش نیز می‌توان به ابراهیم بن اسحاق، احمد بن ابی عبدالله برقی، احمد بن حسن بن علی بن فضال، احمد بن محمد بن ابی نصر، احمد بن محمد بن مسلم، ایوب بن نوح، حسن بن علی بن فضال و علی بن ابراهیم اشاره کرد (خویی، ۱۳۷۲، ج ۱۵: ۲۵۷). وی گرایش‌های فقهی برجسته‌ای داشت. نجاشی آثار فقهی او را این‌گونه برشمرده است: کتاب الصلاة، کتاب الوضوء، کتاب الجنائز، کتاب الصیام، کتاب الحج، کتاب النکاح، کتاب الطلاق، کتاب العتق والتدبیر والمکاتبة، کتاب التجارات، کتاب المکاسب، کتاب الصيد والذبائح، کتاب الحدود، کتاب الديات، کتاب الفرائض، کتاب الموارث، کتاب الأشربة، کتاب الخمس، کتاب الزکاة، کتاب الشهادات، کتاب الإیمان والنذور والكفارات و کتاب الجهاد (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۵۴)؛ از همین جهت، فهرست‌نگارانی مانند نجاشی (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۵۴) و علامه حلی (م. ۷۲۶ق.) حلی، ۱۴۱۷ق: ۲۶۱) وی را در شمار فقهای بزرگ شیعه ذکر کرده‌اند. محمد بن حسن بن فروخ همچنین به اخلاق‌نگاری علاقه داشته و نجاشی کتاب الزهد او را گزارش کرده است (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۵۴).

ب: سده چهارم

در سده چهارم، جریان زهدنگاری شیعه در قم مسیری متفاوت را پیمود. از سده سوم به بعد، زهدنگاری به شیوه‌ای عملی و عمل‌گرایانه‌تر مورد توجه عالمان شیعه قرار گرفت. توضیح آنکه زهدنگاری مفسران و فقیهان در سده دوم در کوفه و در سده سوم در قم، در بردارنده مجموعه‌ای از روایات در حوزه فضائل اخلاقی، رذائل اخلاقی و اندیشه‌های اخلاقی بود؛ همانند آنچه در کتاب الزهد حسین بن سعید اهوازی مشاهده می‌شود؛ اما از سده چهارم به بعد، کتاب‌های زهد بر مبنای سیره عملی پیامبر و اهل بیت (ع) نگاشته می‌شد؛ به این معنا که در کنار زهدنویسی مبتنی بر روایات اخلاقی ائمه، سبک دیگری از نگارش در حوزه زهد عملی در تشیع پدید آمد که به «سیره‌نگاری» شهرت یافت. سیره‌نگاری در

واقع نوعی روایت از زندگی عملی ائمه بر اساس مفهوم «زندگی مقدس» است. در این سنت نگارشی - که باید آن را جزئی از تاریخ اخلاق شیعه به شمار آورد - عالمان امامی رفتارهای ائمه را به‌عنوان الگوهای دینی برای مؤمنان معرفی می‌کردند. سیره‌نگاری عملی در حقیقت نوعی کلان‌روایت از مراحل زندگی ائمه در موضوعات گوناگون محسوب می‌شود؛ به‌عنوان نمونه، می‌توان به آثار شیخ صدوق (م. ۳۸۰ق) اشاره کرد. نجاشی مجموعه‌ای از کتاب‌های او درباره زهد را با این عناوین نقل می‌کند: کتاب زهد النبوی، کتاب زهد أمير المؤمنين، کتاب زهد فاطمة، کتاب زهد الحسن، کتاب زهد الحسين، کتاب زهد علی بن الحسين، کتاب زهد ابي جعفر، کتاب زهد الصادق، کتاب زهد ابي ابراهيم، کتاب زهد الرضا، کتاب زهد ابي جعفر الثانی، کتاب زهد ابي الحسن علی بن محمد، کتاب زهد ابي محمد الحسن بن علی. (اسماعیل پاشا، ۱۳۳۴، ج ۲: ۵۲) محتوای این آثار احتمالاً اخباری از روایات و سیره ائمه پیرامون زهد بوده است. در همین دوره می‌توان از نویسنده‌ای پرکار به نام ابومحمد قمی ایلاقی، مؤلف کتاب المنبئی عن زهد النبوی، یاد کرد که هم‌دوره شیخ صدوق و ساکن ری بود (ر.ک: اتان گلبرگ، ۱۳۷۱: ۴۴۸-۴۴۹)؛ به‌طور کلی می‌توان گفت که تا پایان سده سوم، زهدنگاری در میان امامیه بیشتر جنبه نظری داشت و نمونه‌های پایانی آن را می‌توان در آثار صفار (م. ۲۹۰ق) مشاهده کرد؛ اما پس از او، از دوره شیخ صدوق (م. ۳۸۰ق) به بعد، زهدنگاری امامیه به سمت ارائه سیره‌ای عملی از اهل‌بیت در باب زهد حرکت کرد

سه فرضیه درباره چرخش سبک نگارش آثار زهدنگاری در میان امامیه

فرضیه یک. در اواخر سده سوم، هم‌زمان با حضور امام و نیمه‌های غیبت صغری، گرایش‌های عرفانی در تشیع به دلیل تبعیت از سنت و الگوگیری از ائمه، پایبندی شدیدی به روایات اخلاقی و متون دینی داشتند. در این دوره، حضور امام به‌عنوان محور اصلی هدایت و راهنمایی، موجب تقویت رویکرد نقلی و تأکید بر سنت در میان شیعیان می‌شد؛ اما با پایان عصر حضور و در پی گسترش جریان‌های صوفیانه و عرفانی، به نظر می‌رسد جریان عرفانی شیعه نیز تحت تأثیر قرار گرفت؛ از این‌رو عالمان امامی به‌جای تألیف آثار مستقل زهدنگاری، به نگارش آثاری بر اساس زندگی ائمه روی آوردند. این تغییر رویکرد، نشان‌دهنده تحولی در تلقی از زهد و معنویت در میان شیعیان و بازتابی از تأثیر جریان‌های فکری رایج در جامعه اسلامی بود.

فرضیه دو. تغییر سبک زهدنگاری در امامیه، احتمالاً متأثر از تحولات مشابه در میان اهل سنت بوده است. از سده سوم به بعد، زهدنگاری در سنت اهل سنت بر پایه رفتار و سیره عرفا شکل گرفت و آثاری چون *اللمع اثر ابونصر سراج* (م. ۳۷۸ق)، *التعرف کلابادی* (م. ۳۸۰ق) و *قوت التلویب ابوطالب مکی* (م. ۳۸۸ق) پدید آمد. پیش از سده سوم، زهدنگاری در اهل سنت نیز، مشابه تشیع، مجموعه‌ای از فضائل، رذائل و اندیشه‌های اخلاقی بود و توسط عالمانی مانند ابوسعید اسد بن موسی (م. ۲۱۲ق)

(ابن عبدالبر، بی تا: ۱۱۲)، ابوداود سجستانی (م. ۲۷۵ق) (سجستانی، ۱۴۱۰ق: ۳۴)، ابن ابی‌الدنیا (م. ۲۸۱ق) (ابن ابی‌الدنیا، بی تا: ۵۶) و احمد بن محمد بن زیاد (م. ۳۴۰ق) (ابن الأعرابی، ۱۴۰۸ق: ۵) پیگیری می‌شد؛ این تأثیرپذیری، می‌تواند نشانه‌ای از تعامل و تبادل فرهنگی میان شیعه و سنی در سده‌های نخستین هجری باشد.

فرضیه سه. زهدنگاری را می‌توان بازتابی از گرایش‌های عرفانی و معنویت‌گرایانه بخشی از جامعه دانست که در قالب این آثار بروز یافته است. از آنجا که در سده‌های پس از سده سوم، گرایش‌های صوفیانه و تصوف خواهانه در جامعه افزایش یافت، نگارش آثاری با موضوع زهد در میان عالمان امامی رو به کاهش نهاد؛ زیرا کسانی که به معنویت‌های خاص (صوفیانه یا دنیاگریز اخلاقی) گرایش داشتند، جذب این جریان‌ها و آثارشان شدند. از همین رو، عالمان شیعه چندان توجهی به زهدنگاری نداشتند؛ این تحلیل از نظر تاریخی جای بحث فراوان دارد و می‌تواند موضوع پژوهش‌های دیگری قرار گیرد. در میان اهل سنت، وضعیت روشن‌تر است؛ زیرا بسیاری از چهره‌های جریان عرفانی و صوفیانه سده دوم، خود از عالمان و محدثان به شمار می‌رفتند و در دوره‌های بعد به سران تصوف تبدیل شدند. آثار زهد نیز بر پایه رفتار و سیره همین افراد پدید آمد. از جمله می‌توان به مالک بن دینار (م. ۱۳۱ق)، سفیان ثوری (م. ۱۶۱ق) و ابراهیم بن ادهم (م. ۱۶۱ق) اشاره کرد. در کتاب *منتخب رونق المجالس، بساط العارفین و تحفة المریدین* اثر عمر بن حسن نیشابوری سمرقندی، حکایت‌هایی از محمد بن احمد بن ابی جعفر در وصف او به‌عنوان یکی از الگوهای تصوف نقل شده است؛ بر این اساس، می‌توان میان زهد و تصوف رابطه‌ای آشکار تصور کرد و زهدنگاری را بخشی از پیشینه تصوف دانست؛ از همین رو عبدالرحمان بدوی در کتاب *تصوف اسلامی از ابتدا تا پایان قرن دوم هجری* به بررسی جریان زهد و شخصیت‌های شاخص آن پرداخته است (ر.ک: بدوی، ۱۳۸۹).

به هر حال، در سده سوم هجری، مدرسه قم به‌عنوان کانون اصلی اندیشه شیعه، با رویکرد غالب حدیثی و تأکید بر نقش فقها و محدثان در تبیین معارف دینی، سنت زهدنگاری را ادامه داد و گسترش بخشید. این دوره، مصادف با سال‌های پایانی حضور امامان (ع) و آغاز غیبت صغری بود. در چنین شرایطی، جامعه شیعه بیش از پیش به تولید و تدوین احکام فقهی و اصول اخلاقی بر پایه روایات اهل بیت (ع) نیاز داشت تا بتواند هویت و انسجام خود را در غیاب امامان حفظ کند. زهدنگاری در این دوره، همچون کوفه، عمدتاً در چارچوب تألیفات فقهایی برجسته، مانند یونس بن عبدالرحمن، محمد بن اورمه، حسین بن سعید اهوازی، علی بن مهزیار و محمد بن حسن صفار قمی صورت گرفت. این عالمان که همگی در شمار فقهای کثیرالتألیف بودند، زهد را نه صرفاً یک فضیلت مجرد، بلکه جزئی جدایی‌ناپذیر از نظام جامع فقه و شریعت می‌دانستند. تألیفاتی همچون *کتاب الزهد* حسین بن سعید اهوازی - که شامل ۲۹۰ حدیث در باب فضائل و رذائل اخلاقی و نکات تربیتی است - نشان‌دهنده

رویکرد جامع‌نگرانه و کاربردی این فقها به زهد بود. چنین آثاری نقش مهمی در شکل‌دهی به سبک زندگی اجتماعی - اخلاقی شیعیان و ارائه هنجارهای رفتاری مبتنی بر سنت ائمه ایفا می‌کردند و پاسخی بودند به نیازهای جامعه‌ای که در حال گذار از عصر حضور به عصر غیبت و مواجهه با پیچیدگی‌های جدید اجتماعی و فرهنگی بود. این استمرار در رویکرد فقهی به زهد، بیانگر آن است که در قم سده سوم نیز اخلاق از فقه جدا نبوده و تدوین نظام‌مند فقه و اخلاق به صورت هم‌زمان پیش می‌رفته است.

در سده چهارم هجری، اما شاهد تحولی اساسی در سنت زهدنگاری شیعه در قم هستیم. در این دوره، زهدنگاری از مرحله جمع‌آوری صرف روایات اخلاقی و اندیشه‌ها (زهد نظری) فراتر رفت و به سوی نگارش آثاری بر پایه سیره عملی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) (زهد عملی) سوق یافت. این تغییر سبک، نشانگر پویایی‌های فکری و پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی جدید شیعیان در عصر غیبت کبری و اوج‌گیری نهاد وکالت و مرجعیت علمی است. با غیبت امام، جامعه شیعه بیش از هر زمان دیگر به الگوهای عینی و قابل‌دسترس برای سلوک دینی و اخلاقی نیازمند شد. شخصیت‌هایی چون شیخ صدوق با تألیف مجموعه‌ای از کتاب‌ها همچون *زهد النبی*، *زهد امیرالمؤمنین* و دیگر آثار مشابه، عملاً کوشیدند سیره زندگی ائمه را به عنوان مصادیق عینی زهد و الگوهای عملی برای مؤمنان معرفی کنند. این سیره‌نگاری در حقیقت بازتعریفی از زهد بود: گذار از یک مفهوم نظری به کنشی اجتماعی و فرهنگی که بر جنبه‌های کاربردی و تقلیدپذیر آن تأکید داشت. چنین تحولی نشان می‌دهد که سنت اخلاقی شیعه همواره در حال پاسخ‌گویی به اقتضانات زمانه و نیازهای جامعه بوده است؛ از این‌رو، زهدنگاری نه تنها فعالیتی درون‌دینی، بلکه پدیده‌ای اجتماعی و پویا به شمار می‌آید که بازتاب‌دهنده تحولات گسترده‌تر فکری و فرهنگی در جهان اسلام آن عصر بود.

نتیجه

این پژوهش با هدف بازخوانی جریان‌های زهدنگاری در تاریخ اخلاق روایی شیعه طی سده‌های دوم تا چهارم هجری، به‌ویژه در مدارس کوفه و قم، به بررسی گرایش‌های فکری و جغرافیایی زهدنگاران شیعی پرداخت. فرضیه محوری مقاله مبنی بر عدم وجود الگوی واحد در رویکرد محدثان شیعی به تدوین مجامع حدیثی با محوریت زهد و لزوم بررسی آن در سیر تاریخی و در قالب گرایش‌های علمی (نص‌گرایان) در دو مدرسه کوفه و قم، از طریق روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع فهرستی و رجالی، به ویژه فهرست‌های نجاشی و طوسی، مورد آزمون قرار گرفت. نتایج نشان داد که سنت زهدنگاری در سده دوم هجری در مدرسه کوفه عمدتاً ریشه در تألیفات عالمان تفسیری و فقهی، همچون ابوحزمه ثمالی، زانده بن قدامه، محمد بن فضیل، حسن بن علی بن فضال، علی بن حسن بن علی بن فضال و حسن بن محمد بن سماعه داشته است. در سده سوم هجری، این سنت در مدرسه قم نیز توسط

فقها و محدثانی، مانند یونس بن عبدالرحمن، محمد بن اورمه، حسین بن سعید اهوازی، علی بن مهزیار و محمد بن حسن صفار قمی پیگیری شد؛ از میان این آثار، کتاب *الزهد* حسین بن سعید اهوازی به عنوان نمونه‌ای برجسته و باقی مانده از این دوره معرفی شد. با ورود به سده چهارم هجری در قم، شاهد چرخش معناداری در سبک زهدنگاری هستیم؛ از رویکرد نظری و جمع‌آوری روایات اخلاقی به سمت سیره‌نگاری عملی و ارائه الگوهای زهد بر پایه زندگی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) حرکت شد. آثار شیخ صدوق نمونه‌ای بارز از این تحول هستند. این تغییر احتمالاً متأثر از عواملی چون پایان عصر حضور ائمه، گسترش جریان‌های عرفانی و صوفیانه در جامعه اسلامی و تغییر رویکردهای زهدنگاری در اهل سنت بوده است. در مجموع، این مقاله با آشکار ساختن پیوند عمیق میان زهدنگاری و گرایش‌های علمی-فقهی و تفسیری در سده‌های نخستین، و تحول آن به سمت سیره‌نگاری در سده چهارم، به غنای مباحث تاریخ اخلاق شیعه و شناخت دقیق‌تر هویت فکری و اجتماعی آن دوران کمک شایانی می‌کند. با این حال، پرسش‌هایی همچنان باقی است: چرا سنت زهدنگاری توسط عالمان امامی در سده‌های بعدی، مانند سده‌های پنجم و ششم، ادامه نیافت؟ در دوره‌های بعد، زهدنویسی چگونه پیگیری شد؟ اساساً زهدنگاری در واکنش به چه تحولات اجتماعی و فرهنگی شکل گرفت؟ این پرسش‌ها موضوعاتی هستند که نیازمند پژوهش‌های گسترده‌تر و تحلیلی‌تر هستند.

ملاحظات اخلاقی

این تحقیق به صورت یک پژوهش مستقل صورت گرفته، و برای انجام آن، از حمایت مالی موسسه خاصی استفاده نشده است. هم‌چنین، نویسندگان تعارض منافی نداشته‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، خراسان، محمد مهدی، و بغدادی، اسماعیل. (۱۹۵۵م). هدیه العارفین، اسما المؤلفین و آثار المصنفین. ۲ ج. بیروت- لبنان: دار احیاء التراث العربی.
- ابن ابی حاتم رازی، عبدالرحمن بن محمد. (۱۲۷۱ق). الجرح و التعديل. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۰). من لا یحضره الفقیه. تهران: دارالکتاب الاسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی، و ذهنی تهرانی، محمد جواد. (۱۳۸۰). علل الشرایع. ۲ ج. قم: مؤمنین.
- ابن بابویه، محمد بن علی، و کمره‌ای، محمدباقر. (۱۳۷۷). خصال شیخ صدوق. ۲ ج. تهران: کتابچی.
- ابن حبان، محمد بن حبان. (۱۳۹۳ق). الثقات. بیروت هند: مؤسسة الکتب الثقافیة مطبعة مجلس.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۳۲۵). تهذیب التهذیب. بیروت: دارالصار.
- ابن سعد بغدادی، محمد بن سعد. (۱۴۱۰ق). الطبقات الکبری. بیروت: انتشارات دارالکتب العلمیه.
- ابن شهر آشوب. (بی‌تا). مناقب آل ابی طالب. قم: انتشارات هاشم رسولی محلاتی.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، و طویل، یوسف علی. (۱۹۹۸ق). عیون الأخبار. ۴ ج. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابواسحاق احمد بن محمد ثعلبی نیشابوری. (۱۴۲۲ق). الكشف والبیان المعروف به تفسیر الثعلبی. بیروت- لبنان: دار احیاء التراث العربی.
- ابوالحسن، محمد بن علی اردبیلی. (۱۴۰۳ق). جامع الرواة. بیروت: دارالاضواء.
- ابوالقاسم خوئی. (۱۳۷۲). معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة. ۲۴ ج. قم: ایران.
- ابوالقاسم خوئی. (۱۴۰۹ق). معجم رجال الحدیث. قم: مرکز نشر الثقافة الاسلامیه فی العالم.
- احمد بن محمد برقی. (۱۴۲۳ق). رجال البرقی. قم: موسسه امام صادق.
- اقوام کرباسی، اکبر. (۱۳۹۱). مدرسه کلامی کوفه. مجله نقد و نظر، سال ۱۷، شماره ۲۸۱، ص ۳۸-۶۵.
- https://jpt.isca.ac.ir/article_161.html
- اهوازی، حسین بن سعید. (۱۳۸۸). الزهد. قم: توحید انتشارات علویان.
- ثعلبی، احمد بن محمد (۱۱۴۲ق). الكشف والبیان المعروف تفسیر الثعلبی. بیروت: چاپ علی عاشور.
- حر عاملی، محمد بن حسن بن علی. (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعة. قم: آل بیت.
- حسینی، محمد بن علی. (۱۴۱۸). التذکره بمعرفة رجال الکتب العشرة. مصر: مكتبة الخانجي.
- حلی، حسن بن داوود. (۱۳۹۲ق). کتاب الرجال. نجف: مطبعة الحیدریة.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۲ق). رجال العلامة الحلی. تهران: انتشارات شریف رضی.
- حلی، حسن بن یوسف، و قیومی اصفهانی، جواد. (۱۴۱۷ق). خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال. ۱ ج. [بی‌جا]: نشر الفقاهة.
- داودی، محمد بن علی. (بی‌تا). طبقات المفسرین. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- زرکلی، خیرالدین. (۱۹۸۰م). الاعلام. بیروت: دارالعلم للملایین.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۷۶). موسوعة طبقات الفقهاء. قم: موسسه امام صادق.
- شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۳۶۴). امالی مفید. مشهد: آستان قدس رضوی.

طالقانی، سیدحسین. (۱۳۹۱). جستارهایی در مدرسه کلامی قم. قم: انتشارات دارالحدیث.

https://jpt.isca.ac.ir/article_162.html

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۴). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامی.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۹). مصباح المشهد. بیروت: موسسه فقه الشیعه.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۳). رجال الطوسی. قم: انتشارات موسسه النشر الاسلامی.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). اختیار معرفه الرجال. قم: انتشارات موسسه آل‌ال‌بیت لإحیاء التراث.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۰ق). فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول. قم:

انتشارات عبدالعزیز طباطبائی.

طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). الاستبصار. قم: بی‌تا دارالکتب الاسلامیه.

عابدی، احمد. (۱۳۸۴ش). مکتب کلامی قم. قم: انتشارات زائر.

عقیلی مکی، (۱۴۰۴ق). کتاب الضعفاء الکبیر. قم: انتشارات سفرا.

قمی مشهدی، میرزا محمد. (۱۳۸۱). تفسیر کنز الدقائق بحر الغرائب. قم: دار الغدیر.

کحاله، ابراهیم عمر رضا. (۱۳۷۶). معجم المؤلفین. بی‌جا: دار احیاء التراث.

کشی، محمد بن عمر. (۱۳۸۲ [الف]). اختیار معرفه الرجال المعروف به رجال الکشی. قم: موسسه آل‌ال‌بیت.

کشی، محمد بن عمر. (۱۳۸۲ [ب]). رجال الکشی. قم: موسسه آل‌ال‌بیت.

مجلسی، محمد باقر. (۱۳۱۵ق). بحار الأنوار. قم: دارالکتب الاسلامیه.

مزی، یوسف بن عبدالرحمن. (۱۴۰۰ق). تهذیب الکمال فی اسماء الرجال. بیروت: انتشارات موسسه الرساله.

نعیم آبادی، حسین. (۱۳۹۸). بررسی تاریخی جریان‌های فکری اثرگذار بر باورهای کلامی امامیه از اوج مدرسه کلامی

کوفه از ابتدای قرن دوم هجری تا افول آن در نیمه اول قرن سوم هجری. مجله پژوهشی تاریخ اسلام، سال ۲۰،

https://hiq.bou.ac.ir/article_68459.html

شماره ۷۹، پاییز، ص ۳۵-۵۵.